

Néző István

Adatok a kisvárdai zsidóság hitéletének múltjából

Ez a dolgozat a kisvárdai zsidók történetét feldolgozó nagyobb terjedelmű munka* egyik fejezetére épül. A Hitélet Kisvárdán című részt egészítettem ki néhány olyan adattal, mely a helyi zsidóság számbeli növekedését reprezentálja.

A zsidóság bevándorlása a Kárpát-medencébe

A szakirodalom a zsidóság bevándorlásának négy szakaszát különbözteti meg. Elsőként a III–IV. századból származó leletek utalnak a szíriai és kisázsiai zsidók jelenlétére, majd a XI. században délnémet bevándorlásról tudunk. A folyamatosság azonban I. Lajos korában átmenetileg megszakadt, majd a mohácsi csatát követően újra elpusztultak a zsidó közösségek.

A bevándorlás harmadik szakasza egybeesett a török hódoltság korával, majd annak megszűntével le is zárult. A témánk s ezzel a magyar zsidóság szempontjából is fontos negyedik szakasz a török kiűzésével egyidőben vette kezdetét. Az elnéptelenedett területekre megkezdődött a zsidóság beáramlása is.

Két évszázad alatt a néhány ezer fős hazai zsidóság milliósra duzzadt. Ebben a periódusban két folyamatot különböztethetünk meg. Az első a tudatosan szervezett és a részben spontán betelepülés, betelepítés, a második a belső migráció, vagyis a sűrűbben lakott területekről a ritkább, felszabadított területekre történő költözés. E negyedik szakasz történetének feltárását megkönnyítik a XVIII. században több ízben végrehajtott összeírások. Ez az az időszak, amikor már Kisvárdán is egyre nagyobb létszámú zsidó közösség mutatható ki.

Zsidó népesség Kisvárdán a XX. század közepéig

A zsidók kisvárdai megjelenéséről először egy 1508-as adat tudósít. Kisvárday Miklós kilenced borjövédelmének jegyzékében fordul elő az az utalás, melyből megtudható, hogy a számadást vezető személy a zsidónak vasért adott 37 dénárt. Ez azonban még korántsem jelenti azt, hogy itt letelepedett izraelitáról beszélhetünk, annál is kevésbé, mivel a zsidók letelepítése királyi jog volt, melyet csak később kezdett el több főúr is bitorolni.

*Néző István–Bálint Mariann: A kisvárdai zsidóság története (megjelenés alatt).

Ennek fényében érthető, hogy az 1736-os első megyei összeírás, mely a zsidó árendátorokat vette számba, miért is nem regisztrált Kisvárdán zsidót. Azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy a korabeli lajstromokat nem vehetjük olyanoknak, mint amelyek a tényleges állapotot rögzítették, hiszen a zsidók összeírását több probléma nehezítette. Ezek a zsidók foglalkozásából eredő mobilitás, az életmód, a gyakran hiányzó családnevek, a földtulajdon szerzésének korlátozása – ami a letelepedési lehetőséget gátolta –, s a conscriptiók tekintetében korántsem hagyható figyelmen kívül az adózás alóli menekvés, hiszen a földesúr sem volt érdekelt abban, hogy a „saját zsidóját” az állam is megadóztassa.

A Helytartótanács 1746-ban összeírást rendelt el, melynek értelmében 2-2 forintot kellett fizetni minden zsidó után. A járás 10 községében 11 családot mutatnak ki. Kisvárdáról Georgius Salamonovics és felesége került a listára. Azt azonban, hogy nem csak két fő élt itt, kétségtelenné teszi, hogy a következő év szeptemberében a helyi hatóságok közölték, hogy a kivetett adók felét is alig tudják behajtani, mert a zsidók megszöktek vagy elköltöztek.

Az 1753-as regisztrumban már Georgius Salamonovics, Simon Jakobovics és egy Simon nevű zsidó családfő szerepel, ők feleségekkel és utódokkal is rendelkeztek.

Fontos dokumentum a zsidóság történetét kutatók számára az 1770-es népeség- és adóösszeírás, mert részletesen megismerhető belőle az érintettek száma, neve, családi állapota, kora, foglalkozása, lakóhelye, a földesúrának neve, adófizetési kötelezettsége stb. Kisvárdán kilenc családfőt írtak össze, azonban a családtagokkal és a famulitiumokkal félszáz fő élt itt, legalábbis ennyit rögzítettek. Zsidók éltek pl. a Krucsay-, Teleki-, báró Horváth-, Jósa-, Vandernath- és Sennyey-birtokokon.

Az első magyarországi népszámláláskor (1784–85) már 118 zsidót említettek Kisvárdán. A XIX. század fordulóján a számuk tovább nőtt. A megyei adatok is ezt a dinamikus növekedést jelzik, hiszen 1770-hez képest a zsidók létszáma 1821-re megtízszereződött. A további növekedésnek lendületet adott az, hogy 1840-es a XXIX. tc. értelmében a bányavárosok kivételével bárhol letelepedhettek azok a zsidók, akik az itt lakásra törvényes úton engedélyt nyertek.

Fényes Elek statisztikája az 1840-es évre 500 izraelitát említ, ezt az adatot ismétli meg még 1851-ben is. A század közepének zsidóságáról azonban ennél jobb, s a valóságosnak megfelelőbb képet nyújt az 1848-as zsidó népszámlálás. Ennek célja – a korábbiaktól eltérően – nem pusztán az adóalanyok feltérképezése.

Kisvárdán 161 családban 723 zsidó élt. A felnőttek közül 112 már helyben született, a többiek a környező megyékből, míg 14-en külföldről, Lengyelországból érkeztek a településre. A század közepétől rendelkezésre áll a helyi zsidók születési és halálozási száma, s az ezekből kiszámolható természetes szaporodási szám is.

Ezek értelmében a kisvárdai zsidóságnak 1890-re mintegy 3500-as lélekszámot kellett volna elérnie, a valóságban ekkor csak 2091 izraelita élt itt. A megadott számot csak az 1920-as népszámláláskor rögzítette a kimutatás, vagyis Kisvárdára a beköltözés és a zsidó elvándorlás egyaránt jellemző volt. Mindezek ellenére mégis a helyi népességen belül 1890-ben a legnagyobb a zsidók aránya: 32,4 százalék.

A későbbiek során a zsidók száma növekedett, arányuk azonban csökkent. Ennek több oka volt. Egyfelől a trianoni döntések megnehezítették a felvidéki és galíciai zsidók bevándorlását, ugyanakkor a földreform során Kisvárdára a környékből reformátusok költöztek be. Számolni kell a kikeresztelkedésekkel és a kivándorlás

okozta hiánnyal is. A helyi zsidóságnak a XX. század első felében elfoglalt arányát az alábbi táblázat mutatja.

év	lakosság (fő)	zsidók (fő)	a zsidók aránya (%)
1900	8257	2614	31,6
1910	10 019	3036	30,3
1920	11 435	3454	30,2
1930	14 133	3658	25,8
1941	14 782	3770	25,5

Hitélet Kisvárdán

A feljegyzések szerint a mezővárosban 1796-ban alakult meg a hitközség, amely már 1801-ben zsinagógát épített. Ez valószínűleg a korabeli Serház utcán, a mai Csillag utcában lehetett, ahová egy évszázad múlva a ma is látható zsinagógaépületet emelték. Szintén 1796-ban alakult meg a Chevra Kadisa, a Szent Egylet. A kisvárdai közösség ekkor még nem volt önálló, hanem a nagykállói rabbihoz tartozott mint annak fiók közössége.

1840-ben a kisvárdaiak arra az elhatározásra jutottak, hogy kiszakadnak az addigi hitközségből és független szervezetet alkotnak. Ennek előzménye és egyben oka is az volt, hogy ekkor új rabbit akartak a kállói izraeliták, s ennek az egész megyére kiterjedő hatáskört szerettek volna elérni. Ennek érdekében a megyei zsidó bíró a nádudvari, a bátori és a dadai járás zsidóit március 24-re hívta Kállóba, míg a kisvárdaiakat az április 24-i ünnepnapra, hogy azon minél kevesebben vegyenek részt. A kisvárdai járás zsidói azonban ezt ellenezték, és a május 5-én kelt beadványukban jogorvoslatért a megyéhez fordultak.

Nem tetszettek a jelöltek sem, mert kettő ismeretlen volt előttük, a harmadikról, akit a nagykállóiak akartak a rokonsági kapcsolatok révén megválasztatni, az volt a kisvárdaiak véleménye, hogy „... igen silány és csekély tanultságán kívül csak arról ismeretes, hogy 70 éves elaggott öreg, már csak kevés esztendőket ígérhet és így mindazon ezrekre menő költségek, melyek behozása a zsidók által tétendő, csak igen kevés évekre terjedhető szolgálat által lennének megjutalmazandók.” A negyedik szintén „kevesebb műveltségű, minthogy Kállóban főpap lehessen”!¹

A kisvárdaiak elérték a céljukat, mert akit szeptemberben megválasztottak kállói és megyei főrabbinak, nem a korábbi jelöltek közül került ki, hanem más személy töltötte be a tisztséget. Ennek ellenére Kisvárdára 1844-ben mégis elszakadt Nagykállótól és Weinberger Ábrahám Izsákot választotta meg rabbinak. Ő a lengyelországi Duklán született 1796-ban, 21 évesen Galgócon lett rabbi, ott tizennégy évig működött hívei körében. Korának egyik ismert rabbija volt. Kisvárdai főrabbinaként működését azzal kezdte, hogy Bét Hámidrast, Jesivát és ezek mellé egy könyvtárat létesített annak érdekében, hogy olyan nevelési intézményt valósítson meg, melyben a zsidóság majdani szellemi vezetőit kiképezheti, és Kisvárdát a zsidóság egyik központjává teheti. Életének utolsó éveiben csatlakoztak a kisvárdai

1. Bernstein Béla, Szabolcsvármegye utolsó főrabbija = Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve, szerk. Bánóczi József, Budapest: IMIT, 1915. 262. p.

anyahitközséghez az ajaki, anarcsi, dombrádi, dögei, gyulaházi, litkei, jékei, kékcsei, karászi, tassi, papi, pátrohai, berencsi és a bákai fiókközségek. A rabbi 1884-ben hunyt el. Halála után kiadták responzumait és egy aggadikus könyvét. (P.-né Jichák 1892. és Mállél Leávrahám 1913.) Emlékét Seltmann Lajos főrabbi örökítette meg az Életképek című írásában.

Erre az időszakra esett a zsidóság és a haladó társadalmi erők harca a zsidó lakosság egyenrangúsításáért, a vallásuk bevett vallássá nyilvánításáért. 1867 novemberében a képviselőház vita nélkül, a főrendiház négy szavazat ellenében elfogadta az emancipációs törvényt, mely kimondta: 1. §. Az ország izraelita lakosa a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyenjogosítottaknak nyilváníttatnak. 2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetettik.

A felekezeti egyenjogúsítás azonban ekkor még elmaradt. 1868-ban összeült a zsidó kongresszus azzal a céllal, hogy az országban létező izraelita felekezetek olyan szabad és önálló hitközséget képezzenek, mint a keresztény egyházak. A hosszan elhúzódó kongresszus vége az lett, hogy a zsidóság vallási tekintetben széttagolódott. Három fő irányzat alakult ki: a kongresszusi hitközségeké, az ortodoxoké és a status quo ante alapon állóké. Az első kettő közt lényegében vallási kérdésekben, hitgyakorlatban, szertartási ügyekben volt eltérés, mivel az ortodoxok ragaszkodtak a Sulchan Áruch csorbítatlan betartásához, annak előírásait bíraskodási ügyekben is érvényesíttetni akarták. A harmadik irányzat egyik fél oldalára sem állt, megőrizte bevett vallási gyakorlatát. Az emancipáció előtt a zsidó vallásúakat Communitas Judeorumok fogták össze, ezek köre kiterjedt a közigazgatási ügyekre is. A polgári egyenjogúsítással ezek a zsidó községek feloszlottak, helyüket a hitközségek vették át, az izraelita lakosság pedig e tekintetben betagozódott a polgári közigazgatásba. 1886-ban nagy megtiszteltetés érte a helyi hitközségi elnököt. Az ortodoxok budapesti országos tanácskozásán három ideiglenes közvetítő bizottsági tagot választottak meg, ezek egyike Reismann Ármin volt, a másik kettőt a főváros adta. 1888-tól izr. hitközség csak akkor jöhetett létre, ha az alapszabályát a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium jóváhagyta. A hitközség létrehozhatott különböző testületeket, egyleteket. Ez – mint látni fogjuk – Kisvárdán is megtörtént.

A 90-es évek kezdetén ismét felerősödtek a vallási küzdelmek. A recepció ügyében megindított mozgalomra Kisvárdán is élénken reagáltak. 1892-ben „... A felekezet intelligentiájának tíz tagja által f. hó 17-ére a nagyvendéglőben összehívott ülésen a városból és vidékről mintegy 150 hitrokon gyűlt egybe. Halasi Mór indítványára a gyűlés elnökké egyhangúlag dr. Rosenblüth Bernátot, jegyzővé pedig dr. Vadász Lipótot választotta meg. Utóbbi a gyűlés célját, s a mozgalom irányát ismertetvén, felolvasta a gyűlést összehívók által ajánlott indítványt, melyet a gyűlés egyhangúlag elfogadván kimondotta, hogy örömmel üdvözli a megindított mozgalmat, ahhoz csatlakozik és készségét jelenti ki, hogy a recepció tárgyában a képviselőkhöz benyújtandó kérvényhez hozzájárul. A határozat kimondása előtt Weinberger Vincze a vidékiek nevében külön is kifejezte a mozgalomhoz való csatlakozást. A jelzett határozat elfogadása után az elnök a gyűlést feloszlatta.”²

Az 1894–95-ös törvények véglegesen rendezték a már évtizedek óta jogos kívánságot.

2. Hírek = *Kisvárdai Lapok*, 1892. 4. sz. 2. p.

A településen az autonóm ortodox izraelita anyahitközség alakult meg. Ez valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a XVIII–XIX. században, de még később is az elmaradottabb területről, Galiciából érkeztek zsidó bevándorlók, ők pedig jobban ragaszkodtak a hagyományokhoz. A megyei viszonyokat jellemzi, hogy 1899. dec. 31-ei állapot szerint 20 anyahitközség volt Szabolcsban, közülük 18 autonóm orthodox, és 2 *status quo ante*. A hitközségbe tartozott minden zsidó, aki a településen lakott, a felvételt nem teheték függővé a tagsági díj befizetésétől sem.

A hitközség alapszabálya kimondta, hogy tevékenységüket az 1871. október 22-én kelt királyi rendelettel szentesített Országos Szervezeti Szabályzat mint keret-szabályzat és a Sulchan-Áruch vallástörvény alapján végzik.

A hitközség célját is megfogalmazta a dokumentum: „... mindazon eddig már fennálló, valamint a jövőben létesítendő összes vallási, közművelődési és jótékonyági intézményeket életbe léptesse, fenntartsa és támogassa, a melyeket a Sulchan-Áruch, továbbá az idevonatkozó országos törvények, szokások és rendeletek értelmében minden autonóm orthodox izraelita anyahitközségnek fenntartania kell”.³ Ezek: a templom és imaház létrehozása és működtetése, nemkülönben a rabbiság, a metszők, előimádkozók, kántor, rituális fürdő, a vallásoktatáshoz szükséges iskola hasonló módon történő istápolása. Ehhez jött még a rituális vágatás, a kóserolt hús szolgáltatása, a pászka előállítás, a felekezeti iskola fenntartása. A szabályzat majd tucatnyi rendszeres és alkalmi anyagi forrást jelöl meg, melyek a hitközség működésének fedezetét voltak hivatva biztosítani. A pénzek az alábbiakból folytak be: gabella, hitközségi adó, templomi és imaházi bevételek és adományok, felvételi díjak, a rituális fürdő bevétele, esketési díj, húsvéti liszt illeték, a hitközségi vagyon jövedelme, az imaszék eladásából vagy bérletéből befolyó jövedelem, imaházi illeték, államsegélyekből és alapítványokból származó összegek.

A hitközség szervezetének felépítése hierarchikus volt. A legnagyobb létszámú testület a közgyűlés, mely a hitközség szavazati joggal bíró polgáraiból állt. A képviselő-testületnek az a 21 tagja volt, akit a közgyűlés erre méltónak talált. Az elöljáróság az elnök, a két alelnök, a pénztáros, az ellenőr, a három templomi gondnok és a gazdasági tanácsnok személyéből tevődött össze. A felsorolt kilenc hitközségi elöljárót a közgyűlés választotta a hitközségi tagok sorából. A tisztségviselőket évenként újraválasztották, munkájukért díjazás nem járt.

Az alapszabályzat kimondta, hogy a hitközség területén alakítandó zsidó és nem zsidó jellegű egyletek kötelesek alapszabályukat a hatósági jóváhagyás előtt a hitközségnek bemutatni. Ugyanakkor felsorolta azokat a közösségeket, melyek a hitközség befolyásától mentesen tevékenykednek, s a Belügyminisztérium hagyta jóvá működésüket. Ezek: a Chevra-Kadisa (Szent Egylet), Talmud Tóra Egyesület, Bikor Cholim (Támogató Egylet), Malbisch Arumim (Szegények Felruházási Egylete), Osze Chesed Weemesz (Jótékonyági Egyesület), Gemilus Chasudin (Emberbaráti Egylet), Kisvárdai Izraelita Nőegylet.

A hitközségi iratokat a történelem forgószele s a szelet kavarázó emberi kezek megsemmisítették, vagy általunk ismeretlen helyre repítették. A korabeli újságok őriztek meg híradásokat az izraelita vallási életről, a szervezet működéséről. 1913-ban a hitközségi választásokról adott információt a helyi hetilap. Akkor ismét az a Széll Mihály lett az elnök, „... aki évtizedek óta képviseli lankadatlan buzgalommal a hitköz-

3. A Kisvárdai Izraelita Támogató Egylet–Bikor Cholim alapszabályai. = Kisvárdai, 1933. 1. p.

séget, s a kinek a hitközség felvirágzásában jelentékeny része van".⁴ Ő az, aki fiatal korában megalapította az országos hírűvé lett Windt és Fisch terménykereskedő céget, s harminc évig vezette a hitközséget, majd lemondása után örökös díszelnökként tisztelték. Az 1. sz. alelnök Reizmann Lajos, 2. sz. alelnök Grósz Benjámín, pénztáros Klein Márkusz, ellenőr Ackersmann Nándor, gondnokok Klein Mór és Kohn Mór. Választmányi tagok lettek: Reizman Herman, Fried Salamon, Fleischmann Izrael, Steinbach Samu, Friedman Márton, Fried Sámuel Juda, Harstein Lipót, Kemény Gyula, Kesztenbaum Herman, Jakubovics Emánuel, Hochman Mór, Berger Herman, Danziger Bernát, id. Weisz Lajos. A következő évi választáskor a felsoroltak fele kicserélődött, az elnök is más lett, mivel Fried Salamon került ebbe a tisztségbe.

Az auth. orth. hitk. 1928-ban szintén megtartotta az évenként esedékes tisztújítását. Elnök: Káin József. Alelnökök: Lefkovics Miksa és Fleischmann Káin, pénztáros: Kellner Mór, ellenőr: Klein Márkusz, gondnokok: Frieder Herman, Eichler Mór, Fülöp Ferenc, gazdasági tanácsos Kun Ferenc lett. Képviselő-testületi tagok: Hochmann Mór, Friedmann Ábrahám, Jakubovics Emánuel, Klein Mór fűszeres, Krebsz József, dr. Barta Samu, Mandel Bernát, Fleisch Dániel, Stern Dániel, Berkovics Elek, dr. Fried Samu, Berger Herman, ifj. Weisz Sámuel, Danziger Bernát, Rosenbaum Leó, Salgó Adolf, Taub Dávid."⁵

A húszas években azonban már repedések mutatkoztak a hitközségi tagokat összetartó ortodoxia körül. Ez érzékelhető abból a vezércikkből melyet a Felső Szabolcs 1923-ban közölt: „Kisvárdán tudvalevőleg csak egy és pedig ortodox hitközség van! Ennek ma minden izraelita vallású, helyesebben minden zsidó (azért zsidó és nem izraelita, mert a magát nem zsidónak, hanem izraelita vallásúnak nevező ipso facto nem lehet ortodox)... a közel négyszáz zsidó család mellett alig tehetem többre az izraelita vallású családok számát ötvennél. Ez az ötven család képviselte ezelőtt a hitközségben a szellemi fölényt mellett a vagyoni túlsúlyt is, mert hiszen a birtokosok, bankigazgatók, ügyvédek, orvosok, mérnökök és jobb kereskedők közül kerülnek ki. Ha azonban a szatócsok, krumplisok, tollasok és conjuncturális foglalkozásúak is annyira megtollasodtak, hogy millióikkal szellemi képességüket is arányban fejlődőknek képzelik, és az őszi hitközségi választásokon az intellektuelleket a vezetőségből ügyes összefogással teljesen kibuktatták.

Első munkájuk a hitközségi adó ez évi kivetése azon a híres jeligén alapszik, hogy a hitközség fenntartási költségeit a magyar izraelita vallásúak, vagyis a közējük csupán ezen szempontból számító rossz zsidók (mert nem ortodoxok) kötelesek viselni... A helyzet tehát Kisvárdán az, hogy az ősi zsidó rítus szerint imádkozó és élő, vagyis nemcsak eredeti vallást, hanem minden faji sajáttságot fenntartó és nemzeti módon kultiváló zsidóság diktátori módon uralkodva gyakorol minden jogot a hitközségben, míg az izraelita vallású magyar intellektuellek csak kötelességeket, jobb terheket élveznek... az ötven neológ izraelita családban nincs annyi elszántság, nincs annyi áldozatkészség, hogy a csupán anaébronicus tradíció nyugvó testvériségét ezekkel az internacionális elemekkel meg tudja tagadni. Inkább adózik erején felül és vágja zsebre ezekért ezekkel azt a sok igaz vádat, amelyek az ébredők tízparancsolatában vannak összegezve."⁶

4. Hitközségi gyűlés = *Felsőszabolcsi Hírlap*, 1912. 17. sz. 4. p.

5. Kisvárdai és környéke zsidóság. Emlékkönyv. Tel-Aviv-Kisvárdai és Környéke Egyesület Izraeli Bizottsága, 1980. 37 p.

6. Kádár Béla: A hitközség túlkapása = *Felsőszabolcs*, 1923. 20. sz. 1. p.

A cikk valós viszonyokat tárt fel, ezt igazolja, hogy 1929-ben a Szilágyi-féle gyógy-szertárban értekezletet tartottak, melynek célja az volt, hogy az izrelita neológ egyházat megalakítsák. Az értekezletet dr. Szilágyi József orvos, Moskovics Jenő és Szilágyi Lajos gyógyszerész hívták egybe, melyen megjelentek nyolcan, izr. ügyvédek, orvosok, kereskedők. Az előzmény az volt, hogy: „A kisvárdai orth. izr. hitközség adókvető bizottsága, amelyben olyan hitk. tagok foglalnak helyet, akiknek egyházi adójuk még a 10 pengőt sem haladja meg, sok hitközségi tagra hatalmas, 3-4-5-600 pengős egyházi adót rótt ki. Ez, valamint az a körülmény, hogy a kiválni készülő tagok szerint az orth. htk. jelenlegi vezetése nem felel meg a kor szellemének, késztetett igen sok hittagot, hogy kiváljon az orth. egyházból és megalakítsa a neológ hitközséget.

Informátorunk szerint a tagok magyar istentiszteletet, az iskolában alaposabb hazafias és az egyházi életben magyar szellemet kívánnak bevonni.”⁷

Ekkor mintegy hatvan fő jelezte belépési szándékát, elhatározták, hogy az alapszabályt a kultuszminiszternek jóváhagyás végett megküldik, s igyekezni fognak templomot építeni és megfelelő rabbit szerződtetni. A régóta – közel három éve – húzódó kiválási ügy úgy tűnt, hogy ezúttal megoldódik. A további adatok azonban meglehetősen zavaros képet tárnak elénk. A jelzett év májusának ötödik napján a nagyvendéglőben alakuló ülést tartottak a kiválni szándékozók, ezt úgy hirdették meg, mint status quo hitközség létrehozását. Az eseményről beszámoló helyi hírlap azonban már ezt írta: „A kongresszusi alapon álló izr. hitközség vasárnap tartotta alakuló közgyűlését a Nagyszállodában. A megejtett szavazás után a következő tisztikart választották meg. Elnök: dr. Schönwald Miklós, alelnökök: Kun Samu és Ackersmann Nádor, ellenőr: Szilágyi Lajos, pénztárnok: Kálmánczi Ernő, gondnokok: Lebovits Jenő és Goldstein Elek, választmányi tagok: Fejér Ferenc, Frisch Bertalan, dr. György Ferencz, dr. György Sándor, Kovács Samu, dr. Lövei Andor, Rothbaum Herman, Smilovits Dezső, Schwartz Lajos, dr. Szilágyi József, Vadász Dezső, Weinstock Gyula, Weinberger Zsigmond... A hitközségnek eddig 67 tagja van...”⁸ A kongresszusi irányzatot emlegették neológ néven is, bár az előző volt a hivatalos megnevezés. Az elégedetlenek, akik annak idején kiléptek az ortodoxok közül, azért alakították meg először a kongresszusi irányzatot, mert akkor még nem volt jóváhagyva a status quo hitközségek autonómiája. Ám 1929-ben elismerték az országos autonómiát, így a kisvárdaiakat semmi sem akadályozhatta volna meg abban, hogy a kongresszusi alapról a status quo-ra váltsanak.

Már ekkor templomszolgát, sameszt keresnek, május 26-án újabb gyűlést tartottak, ezen több mint százan vettek részt, sokan csatlakoztak az új irányzathoz, remélve, hogy a minisztérium rábólint az alapszabályra. A kongresszusi hitközség elnökének átadták a mandátumot, aki „... a küldöttségnek adott válaszában kijelentette, hogy a hitközséget hazafias és vallásos szellemben óhajtja és fogja vezetni.”⁹

A későbbi évekről nem áll rendelkezésünkre olyan adat, mely megerősítené azt, hogy valóban kiszakadtak volna az elégedetlenek az ortodox hitközségből s önálló irányzatként élt volna akár a status quo, akár a kongresszusi. Az azonban tény, hogy az irányzatok léteztek, csak éppen egyetlen közösségen belül. Ezt erősíti meg

7. Megalakult Kisvárdán a neológ izraelita egyház = *Felsőszabolcs*, 1929. 13. sz. 2. p.

8. Megalakult az új izraelita hitközség = *Felsőszabolcs*, 1929. 19. sz. 3. p.

9. Mandátumátadás = *Felsőszabolcs*, 1929. 23. sz. 1. p.

az a dokumentum is, amely azt közli az 1929-es évben, hogy a település vallásos jellegét a hászid-irányzat adja, de azért a hitközségen belül minden irányzat képviselve van, ezeket az árnyalatokat R. Mozes Chájim Rosenbaum főrabbi személye egyesíti. A haszidoknak Kisvárdán külön zsinagógájuk is volt.

Arról viszont több forrásból is tájékozódhatunk, hogy Kisvárdán csak ortodox hitközséget létezett. A Dienes-féle 1939-es megyei monográfia is csak ezt az irányzatot ismerteti, ekkor az említettek körében 629 adófizető tagot mutattak ki.

Egy 1943. április 19-én kelt lista szerint a kisvárdai autonóm ortodox izraelita hitközség választójogosult tagjainak száma mindössze 102 fő volt. Ezekben az években szefardista jellegű irányzat és egyesület is volt Kisvárdán, ők imaházzal is rendelkeztek.

A XX. század első felének meghatározó egyénisége volt a Grünwald Mórt (1886–1893) követő Rosenbaum Mózes főrabbi, aki 1897–1942 között töltötte be ezt a tisztséget. Szilágysomlyóról került Kisvárdára. Megérkezése a következő körülmények között történt: „A kisvárdai izr. hitközség újonnan választott főrabbi, Rosenbaum Mór f. hó szeptember 7-én foglalta el papi székét. A rabbit érkeztek az állomásnál nagy közönség jelenlétében Reizman Samu hitközségi elöljáró üdvözölte, mire a főrabbi szép magyarsággal válaszolt. Első útja egyenesen a zsinagógába vezetett, hol egy órán át tartó, eszmékben gazdag, lelkes székfoglaló beszédet tartott. Ezután lakásában az izr. jótékony egyesületek küldöttségeit fogadta, este pedig azokat a zsidó ifjakat, kik fáklyás zenével üdvözölték. A hitközség sok reménnyel néz új főrabbi működése elé.”¹⁰

A remények megvalósultak. Élete és tevékenysége soha nem múló emléket hagyott a helyi zsidóság történetében. Kiemelkedő voltát jól igazolja, hogy amikor Tisza István 1903-ban először alakított kormányt, és az auth. orth. izraelita hitközségek küldöttségileg tisztelegtek a miniszterelnöknél, akkor: „A deputációt Reich Kappel budai főrabbi vezette s az üdvözlő beszédet Rosenbaum Mór kisvárdai főrabbi tartotta.”¹¹ Őt fia, Rosenbaum Smuel Smelke váltotta az említett pozícióban (1943–1944) majd a lágerekből hazatérő maradék zsidóságot a család újabb generációja, Rosenbaum Pinkász-Rosenbaum Tibor részesítette a vallás nyújtotta támaszban és elmélyülésben. Ő egy idő után Svájcba távozott és ott lett bankár.

A hitülethez kapcsolódó fontosabb épületek, intézmények, helyek

Az 1796-ban alakult hitközség – mint már említettem – 1801-ben zsinagógát építtetett. Ezen szakrális hely létét Fényes Elek is megerősíti, hiszen geographiai szótárában Kisvárdán „synagógát” említ a XIX. század közepén. A hitéleti központ környékére, a korabeli Serház utcára, a Posta utcára és a főutcára koncentrált a zsidóság a későbbi idők folyamán is.

A kultusz épületeinek területéről egy 1912-ben kelt levél tájékoztat bennünket. Ezt Diner Istvánnak címezték, a célja pedig az volt, hogy segítsen eldönteni a hitközség és Kun Samuné közti vitát: „A kisvárdai 59 régi helyrajzi számú 280 négyszögöl területű, mely az 56. tjkv-ben volt felmérve földtulajdonjoga Esterházy her-

10. Hírek = *Kisvárdai Lapok*, 1897. 37. sz. 2.p.

11. Tisztelgés a miniszterelnöknél = *Kisvárdai Lapok*, 1903. 50. sz. 2. p.

ceget, a felülepítmény és a telekhasználat maga pedig annak idején Spitz Leopoldot illette meg.”¹²

A földtulajdon herceg Esterházy Pálról 1869-ben Miklóusra szállt, majd 1871-ben Wahrmann Mór lett. Tőle Wahrman Renée (férje nevén Krausz Izidorné, majd újabb férje nevén Fáy Béláné) örökölte. 1906-ban Kun Samuné (Feldmann Szerénia) lett a tulajdonos. A felülepítmény a 3102/1871. kúriai ítélet alapján Spitz Leopold örököseit illette meg.

Az imaházat az említett 59. helyrajzi számú ingatlanon a helyszínelés után, de még Esterházy herceg idejében építették. 1879-ben Wahrmann Mór elengedte a hitközségnek az addig fizetett taksát és a tulajdonjog elismerése fejében évente csak egy jelképes összeget, egyetlen osztrák forintot kért. Kikötötte azonban, hogy ha a telek nem imaház céljára fordíthatnák, akkor az 1842-1861. évekre kötött s azóta hallgatólag meghosszabbított régi szerződés lép a telek használatára vonatkozólag érvénybe.

Idők folyamán a földtulajdonjogot Kun Samuné vette meg Beretvás Endrénétől, így neki is csak az évi 1 osztrák forint jár addig, amíg ház áll a telken. A hitközség elnöke, Széll Mihály szerint még 1906-után is befizették ezt a pénzt az uradalom pénztárába.

A századforduló előtt a zsidóság számának és anyagi erejének gyarapodása együtt eredményezhette azt a döntést, hogy új zsinagógát emeltessek. Az 1899. évi Kisvárdai Lapok közölte azt, hogy „Vármegyénk szülötte, Grósz Ferenc műépítész a budapesti tőzsdepalotához nyújtott be tervezetett, ugyanez a fiatal műépítész készítette az itteni izraelita hitközség által építeni célzott új templom tervét is.”¹³

A megvalósításhoz segítő pályázatot hirdettek meg: „A kisvárdai izr. htk. új templom építését határozván el, ezen templom építésénél teljesítendő föld, kőműves, elhelyező, kőfaragó, vas, ács, bádogos, asztalos, lakatos, mázoló, szobrász, festő, burkoló, üveges, berendezési és különféle munkákra ezennel árlejtést hirdetünk. Vállalni szándékozók felhivatnak, hogy ezen munkálatok elvállalására vonatkozó írásbeli zárt és lepecsételt ajánlatukat legkésőbb 1900. szeptember hó 26-án déli 12 óráig Fried Salamon bizottsági tag úrhoz annyival inkább igyekezzenek beadni, mivel később beérkezett, távirati vagy utó ajánlatok figyelembe vétetni nem fognak. Ajánlat tehető az összes munkára, egyes munka csoportokra vagy egyes munkanemekre.

Széll Mihály
htk. elnök

Reizman Herman
az építési biz. elnöke.”¹⁴

Az építési bizottság további tagjainak névsorát – Grósz Benjamin, Fried Salamon, Reisman Lajos, Fried József, Grünwald Soma – egy emlékkönyv őrizte meg.

A hitközségi anyagok hiányos, vagy inkább nem létező volta miatt alig tudhatni ezen felül információkat a zsinagóga építéséről.

A következő év áprilisában már épülőfélben lévő templomról tudósít az újság, s közli, hogy az új épület mögött két régebbi építményt lebontottak. Még ebben az évben átadták az impozáns, 18 x 30 méteres zsinagógát. Jellemzését ekképpen adja meg az egyik forrásmunka: „Magasan emelkedik a szomszédos földszintes házak fölé,

12. SZSZBMÖL XII. 10. Kisvárdai orthodox hitközség iratai 1935–1944.

13. Hírek = *Kisvárdai Lapok*, 1899. 53. sz. 2. p.

14. Árlejtési hirdetmény = *Kisvárdai Lapok*, 1900. 36. sz. 3. p.

és formailag is érezhető a szomszédos városok, a miskolci, szatmári zsinagóga hatása. A falsíkok egyenletes téglatektúráját kőből készült nyíláskeretezések, sarkok, rizalitszélek erőteljes kontúrjai szabdalják fel, és ezeknek a szimmetrikus eloszlása adja meg az architektúra jellegét. Az ívsoros elemmel hangsúlyozott, romantizáló főpárkány felett íves tető fedi az épületet, amely a tokaji zsinagógához teszi hasonlatossá... Alaprajzában a hagyományos zsinagógák elrendezését követi. A női karzatra az épület két oldalhomlokzata felőli lépcsőházon keresztül lehetett feljutni. Az öntöttvas oszlopokkal alátámasztott karzat a belső teret három oldalról vette körül. Az épület átalakításakor a frigyszekrényt lebontották, a fülkét befalazták. Így az eredeti állapotról csak archív felvéteerről alkothatunk magunknak fogalmat.¹⁵ A falakat vöröstéglából húzták fel, s említést érdemelnek még a szép, nagy színes ablakok.

Az első világháborús események negatívan hatottak a helyi egyházakra s főleg azok templomaira: „A háború alatt a róm. kath., református és görög kath. egyháztól több harang lett elrekvirálva, az izraelita egyháztól pedig a villámhárító és templomi kegyszerek rekviráltak el, ezeket a tárgyakat az egyházak anyagi korlátoltságuk miatt egyedül nem képesek beszerezni és miután az egyházak az elvitt tárgyakat nem nélkülözhetik, a község nem zárkozhatik el attól, hogy azok beszerzését előmozdítsa...”¹⁶ Az említett egyházak, kiegészítve az evangélikusokkal, 1922-ben 15–15 ezer korona segélyt kaptak a károk enyhítésére.

Fontos helye volt a zsidóság hitéletének az imaház is, amely valószínűleg a hitközség megalakulásával egy időben kezdett el funkcionálni, feltételezhető, hogy eredetileg nem erre a célra létrehozott épületben. A XIX. század első felében imaház épült a földtulajdon kapcsán említette helyen és módon. A századforduló után épültek az új imaházak. A zsinagógával szomszédos telken a téli imaterem, a keletin a rabbi lakóháza épült fel, ehhez szintén imaterem csatlakozott. A századfordulós dátumot erősíti meg, hogy 1899-ben: „A kisvárdai izr. hitközség paplak építését határozván el, annak biztosítására árlejtést hirdet, felhivatnak mindazon hazai vállalkozók, kik az építkezés keresztülvitelére pályáznak, 50 kros. bélyeggel ellátott zárt ajánlatai alulírott htk. elnöknel f. év. szeptember 24-ig tegyék meg.”¹⁷ A rabbilakás előirányzott költségét 8500 forintban alapították meg.

Úgy tűnik, hogy ez az időszak hozta meg az általános építkezési, újírtási kedvet és lehetőséget, mert a rituális fürdőre vonatkozóan is ekkortól áll adat a rendelkezésünkre, noha minden kétséget kizáróan már korábban is kellett, hogy létezzen. 1890-ben teszik közzé azt a felhívást, melyből kiderül, hogy rituális fürdőt kívánnak a hitközség tagjai építtetni, a költségek a tervek szerint 6–7000 forintban irányozták elő. A mikvét 1892-ben még építették, de ez nem akadályozta meg a hitközség vezetőségét abban, hogy feladják az alábbi hirdetést: „A... kisvárdai izraelita rituális kád- esetleg gőz fürdő 6 évre bérbe adatik...”¹⁸ Négy évvel később a fürdőt lakással együtt 3 évre kívánták bérbeadni. Az új fürdőnek volt pénzalapja, erre utal, hogy 1914-ben Fried Salamon, akit a hitközség elnöknek választott s ő korára való tekintettel nem fogadta el a megtisztelő címet, egyúttal 1000 koronát adott az általa létesített alapba.

A fürdőt nem csak a zsidók vehették igénybe. Arra nézve, hogy mennyien látogathatták, a kortárs szavai álljanak itt bizonyságul: „... Van ennek a városkának

15. Magyarországi zsinagógák, főszerk. Gerő László. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1989. 170. p.

16. SZSZBMÖL V. 347. Kisvárdai önkormányzati iratai 192. Kgy. 1571.K/1922.

17. Árlejtési hirdetmény = *Kisvárdai Lapok*, 1899. 38. sz. 3. p.

egy úgynevezett rituális fürdője, melyben a leggavallérosabb számítás mellett naponta 35 ember fürdik, s több nem is fürödhetik... a lakosság kb. 50%-a „elvből” nem keresi föl a rituális fürdőt...”¹⁹

Két zsidó temetői is volt, információink szerint. Az első 1824. március 10-én keletkezett, az akkori jegyzőkönyvből maradtak fenn a következők: „Olvastatott a zsidó közönségnek azon folyamodása, melyben a ma egészen betöltött Temetőjük helyett, egy alkalmas új Temető helynek kineveztetéséért esedeznek. Világos lévén az, hogy a zsidó Közönség eddig az ideig Temető helyét esztendőnként fizetendő Árendával egyes földesuraktól bérelte ki, továbbra is annak megszerzése végett ezen módra utasíttatik.”²⁰

Ilyen temető volt a Farkas-, később Kopácsy-féle udvarház mögötti része, mely még használaton kívül az 1930-as években is fennállt. A zsidóság kérvényét tizenöt évvel később, vagyis 1839-ben a földesurak elfogadták, és a zsidó temetőt a jelenlegi helyén jelölték ki. Egy másik forrás is megerősíti a zsidók első temetőjéről szóló híradást: „A zsidók a Farkas Náczi féle nagy telek kertjének délnyugati szegletében temetkeztek, közel a Szőlőskert utca házához, kárára az akkori egészségügynek, és az akkori birtokos excentricitásának jellemzésére. A zsidók temetője a Bach korszakban záratott be.”²¹ Az adott korról térkép is áll rendelkezésünkre, melyen jól látható az első zsidó temető helye. Elképzelhető hogy más községből is temettek a kisvárdai zsidó temetőbe, ugyanis a közeli Pap község történetét feldolgozó könyvben ez olvasható „... a többi valószínűleg a várdai temetőbe tétette magát. Lelkészük Rosenbaum Mózes Chájim kisvárdai rabbi.”²²

Rendelkezésünkre áll egy 1920-ban készült okirat, mely az izraelita hitközség birtokában volt területeket sorolja fel. Az alábbi ingatlanokat rögzítették:²³

helyr. sz.	megnevezés	a terület helye	nagysága (négyyszögöl)	kat. tiszta jövedelme (kor) (fillér)	birt. (éve)
840/1	imaház és udvar	Deák F. u.	187	- -	1900
840/3	udvar	Deák F. u.	278	- -	1901
842	ház és udvar	Deák F. u. 5. sz.	333	- -	1894
855	ház és udvar	Deák F. u. 15. sz.	326	- -	1891
856	ház	Deák F. u. 15/a. sz.	37	- -	1891
857	szántó a	Deák F. u.	72	- 80	1891
858	szántó	Deák F. u.	204	1 8	1891
865	szántó	Deák F. u.	794	8 92	1880
866	ház udvarral	Deák F. 21. sz.	387	- -	1880
867	ház	Deák F. u. 21/a. sz.	45	- -	1880
1051/1	iskola és udvar	Posta utca 4. sz.	854	- -	1862
1051/2	szántó	Posta u.	519	5 84	1904

18. Hirdetmény = *Kisvárdai Lapok*, 1892. 15. sz. 3. p.

19. Jámborság és tisztaság = *Felsőszabolcsi Hírlap*, 1910. 32. sz. 1-2. p.

20. Virágh Ferenc: *Adatok Kisvárdai történetéhez*. Nyíregyháza, 1981. 106 p.

21. Somogyi Rezső: *Kisvárdai monographiája*. Kisvárdai, 1896. 3. p.

22. Hagymássy Ferencz: *A papi református egyház és Pap község története*. Mátészalka, 1902. 44. p.

23. SZSZBMÖL XII. 10. Kisvárdai orthodox hitközség iratai.

A fenti adatsorhoz kiegészítésül tartozik, hogy az iskola és a udvar területét képező részt nem egyszerre, hanem többszöri vétel során szerezték meg. Az első vétel dátuma a megadott évszám (1862), majd 1904. nov. 20-án, 1905. okt. 4-én, 1906. márc. 8-án és 1906. júl. 5-én gyarapodott további négyszögölekkel a terület. Látható, hogy számottevő földtulajdonnal nem rendelkezett a helyi hitközség, de általában is ez volt a jellemző az izraelita felekezetekre. A leírtakat jól bizonyítja az alábbi táblázat, mely az 1935-ös statisztikai kimutatások alapján a felekezetek kezén lévő birtokokról ad pontos kimutatást. A helyi és az országos adatokat a reálisabb összkép érdekében mutatjuk be.²⁴

	róm. kat.	görög kat.	ref.	ág. ev.	izr.
	e g y h á z				
terület országos (kat. h.)	862 704	14 590	102 755	21 055	1 194
kisvárdai terület (kat. h.)	116	42	72	15	3
szántóföld országos (kat. h.)	348 322	9 720	7 8491	15 858	700
szántóföld kisvárdai (kat. h.)	80	36	50	15	1
földbirtokok száma	4	1	1	1	2
kert (kat. h.)	6	–	1	–	–
rét (kat. h.)	18	–	15	–	–
földadó alá nem eső terület (kat. h.)	12	6	6	–	2
bérbe adott terület (kat. h.)	16	–	–	–	–
kisvárdai kat. tiszta jöv. (kor.)	1058	288	532	77	21

Epilógus

A nemzetközi helyzetnek kényszeredetten engedelmeskedő hazai politikai elit a harmincas évek végétől kezdve meghozta azokat a törvényeket és rendeleteket, melyek a zsidóságot fokozatosan kirekesztették az élet különböző területeiről, elszigetelték a társadalom nem zsidó tagjaitól, majd előre vetítették az érintettek várható pusztulását is. A németek 1944. március 19-én történt bevonulását követően az események felgyorsultak, egyúttal a vidéki zsidóságra nézve végzetes fordulatot vettek. Április 8-án megkezdődött a környékbeli zsidóságnak a kisvárdai gettóba való szállítása, majd a hónap második felében a helybélieknek is ez a sors jutott. Május 29-én és 31-én megtörtént az emberek bevagonírozása. A vonatok Kassán keresztül futottak Auschwitzba. A felvidéki városban egy zsidó megbízásából egy vasutas feljegyezte az érkezők létszámát. Május 30-án 3475 főt, június 2-án 3421 egyént rögzített a titkos megfigyelő.

A kisvárdai zsidók zöme elpusztult a lágerben. Azok közül akik túléltek a túlélhetetlent, többen nem tértek haza Magyarországra, vagy rövid idő múltával kivándoroltak. 1946-ban 804 zsidó élt Kisvárdán. A maradék zsidóság élni akart. 1946. április 4-én beiktatták a Rosenbaum-dinasztia harmadik rabiját a kisvárdai főrabbi tisztségébe, és újraéledt az ortodox hitközség. Rosenbaum főrabbi a cionista mozgalom egyik hazai élharcosa lett, s valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy el-

24. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Budapest. Magyar Központi Statisztikai Hivatal, 1936. 872–959. p.

hagyta az országot. Egy 1949-es kimutatás szerint a kisvárdai hitközség lélekszáma 650 fő, adófizetőinek száma 120. Elnök: Friedman Béla, ügyvezetője: Stern Dezső, rabbija Szamet Vilmos. Egyedüli egyesülete a Szentegylet. A kisvárdai körzethez 29 község tartozott. Érdekes, hogy ekkor Tornyospálczán a rabbi Rosenbaum Pinkász volt.

Az összeírók 1953-ban 355 főt, 1977-ben 160 egyént regisztráltak a hitközség tagjaként. A hitközség ekkoriban megvált zsinagógájától, azt eladta a helyi tanácsnak. Az épületben 1983-ban nyílt meg a Rétközi Múzeum. Itt található a zsidó áldozatok emléktáblája is. A korábban a hitélet célját szolgáló épületek egy részét mára az idő eltüntette, más részük, pl: a zsidó elemi iskola, a fürdő megváltozott funkcióval a városlakókat szolgálja. Napjainkban nincs annyi zsidó ember, amennyi egy hittestvér előírás szerinti temetéséhez kellene.

Felhasznált irodalom

1. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárból. Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány. Holocaust Dokumentációs Központ, 1994. 87 p.
2. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. IV. köt. 350 col.
3. Gábor Anna: A zsidók betelepődése Szabolcs és Szatmár vármegyébe = *Szabolcs-szatmári Szemle*, 1991. 1. sz. 32–50. p.
4. Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században = *Századok*. 1992. 1. sz. 3–34. p.
5. Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái XI. köt. Budapest: Argumentum Kiadó, MTA Könyvtára, 1992. col.
6. Magyar katolikus lexikon II. köt. Budapest: Szent István Társulat, 1993. 964 p.
7. Magyarországi zsidó hitközségek 1944 április, szerk. Schweitzer József. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994. 1. köt. 426 p., 2. köt. 431–888. p.
8. A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. VIII. köt. Budapest, KSH, 1984. 173 p.
9. Orbán Ferenc: Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei. Budapest, Panoráma, 1991. 156 p.
10. Országgh Borbála: Felekezeti viszonyok alakulása Szabolcs megyében 1867–1918 között. Nyíregyháza, Megyei Pedagógiai Intézet, 1993. 70 p.
11. SZSZBMÖL I. A 1. F. 47. No. 400. 1746.
1. F. 54. No. 253. 1753.
1. F. 35. No. 22–25. 1770.
12. SZSZBMÖL IV. B. 109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása, 1848.
13. Szabolcs vármegye, szerk. Dienes István. Budapest, Magyar Szociográfiai Intézet, 1939. 368 p.+540 col.
14. Vadász Ferenc: Nappalok és éjjelek egybefolytak = *Kritika*, 1988. 1. sz. 5. p.
15. Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon = *Századok*, 1992. 1. sz. 57–79. p.
16. A zsidó népesség száma településenként 1840–1941. Budapest, KSH, 1993. 497 p.